

УДК: 94(477)+314(477)+316.37(477)

С.В.Маркова

Соціально-демографічна характеристика українського соціуму наприкінці XIX – на початку XX ст.

З'ясовується напрям динаміки соціально-демографічної структури українського села станом на 1920 р., зокрема щодо змін у відтворенні населення (на основі синтезу історичних, демографічних та соціологічних знань про народонаселення).

Ключові слова: народжуваність, смертність, тривалість життя, шлюбність, шлюбний стан.

Суспільно-політичні, соціально-демографічні та економічні трансформації в УСРР, зокрема на селі, що відбулися протягом 1920-х – початку 1930-х рр., мали серйозні пролонговані наслідки та потребували дослідження з позицій включеності в раніше існуюче суспільство. Локальні та соціетальні впливи на українське суспільство з боку Російської імперії та СРСР на початку XX ст. змінили просторову, темпоральну, структурну диференціацію регіонів власного територіального масиву України.

Визначати напрям динаміки народжуваності, смертності, міграційних процесів, змін загальної чисельності населення, відмінностей у смертності та тривалості життя за статтю та типами поселень, особливостей повікової смертності можемо через аналіз статистичних та демографічних матеріалів пореформеного періоду 1861–1916 рр., першого Всеросійського перепису населення 1897 р. [17, с. 10] та Всеросійського професійно-демографічного перепису 1920 р. (заняття населення досліджували на спільній з демографічним переписом “особистій картці” [5, с. 68-69]). Всеросійський перепис населення 1920 р. було проведено на територіях, що знаходилися під контролем радянського уряду, цим переписом не була охоплена Волинська губернія. Перепис Подільської та Запорізької губерній було проведено по стислій програмі (не було враховано грамотність та національний склад). Даний перепис охопив приблизно три чверті населення України.

Завдання статті – дослідити соціально-демографічну структуру населення України наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі синтезу історичних, демографічних та соціологічних знань про народонаселення; виявити основні зміни у відтворенні населення в процесі демографічного переходу, що мали у подальшому пролонговані наслідки для українського соціуму.

Напередодні революційних подій 1917 р. до складу Російської імперії входило близько 80% українських земель [12, с. 232]. Основний масив етнічних земель українського народу разом із колонізованими територіями, які прилягали до нього поділявся на три регіони: Правобережжя, Лівобережжя, Степ (Прим. авт. У статті ми будемо вживати назву Україна до земель, котрі знаходилися під владою Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.).

Українці (“малороси”), що перебували у складі Російської імперії не мали своїх структур політичної і національної соціалізації, особа змалку соціалізувалася в умовах засилля російської культури і мови, засилля імперських політичних інституцій [19, с. 28]. У 1897 р. “малоросів” в 50 губерніях європейської Росії було 20,4 млн. осіб (до європейської Росії на межі ХІХ–ХХ ст. відносили такі українські губернії: Волинську, Київську, Катеринославську, Подільську, Полтавську, Таврійську (без Криму), Харківську, Херсонську, Чернігівську); у 10 губерніях Царства Польського – 335 тис. осіб; на Кавказі – 1,3 млн. осіб; в Сибіру – 223 тис. осіб; в Середній Азії – 102 тис. осіб; всього по імперії – 22,3 млн. осіб [22, с. ХІІ]. (серед найбільш густозаселених були Київська та Подільська губернії, населення яких відповідно становило 3,6 млн. осіб і 3 млн. осіб [22, с. І-ІІ]. Особливо швидко зросло населення південних губерній: із 8,8 млн. у 1897 р. до 13 млн. у 1914 р. [13, с. 6].

Відповідно до територіальних меж УСРР станом на 01.01.1925 р. (УСРР була на 12,5% менша за розміром, ніж дев’ять губерній [7, с. 70]), населення Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній, 11 повітів Чернігівщини, 3 повітів Таврії, частини Волині, частини Обл. Війська Донського (всього 447393 кв. км за 10-верстовою мапою Головного Военного Штабу) становило у 1897 р. 21,0 млн. осіб [15, с. ІХ-Х] (Прим. авт. Розбіжності у розрахунках українських радянських демографів та урядовій польській розвідці, складеній на основі польського перепису 30.09.1921 р., відрізнялися лише на 169 осіб [15, с. ХІ]).

Аналізуючи природний рух населення України перед Першою світовою війною (1889–1914 рр.), Ю. Корчак-Чепурківський виокремлював такі періоди: 1889–1895 рр. (повільне зростання населення, через неврожаї та епідемії); 1896–1904 рр. (швидке зростання людності); 1905–1910 рр. (зменшення приросту населення через російсько-японську війну, революцію 1905–1907 рр., епідемії 1909–1910 рр., переселенську політику царського уряду); 1911–1914 рр. (поновлення темпів зростання напередодні Першої світової війни, переважно через зменшення смертності після пошестей) [15, с. ХХХІV].

Зростання чисельності населення протягом ХІХ – початку ХХ ст. було характерною тенденцією для більшості європейських країн. Не стала виключенням й Україна, збільшення народонаселення якої було зафіксовано у документах статистичних відомств та установ. На жаль, подальші людські втрати позбавили Україну демографічного виграшу.

У 1914 р. було частково перервано позитивну динаміку відтворення населення (дану тенденцію краще видно, якщо дивитися на приріст населення, а не на чисельність). Втрати українців у роки революцій, воєн, визвольних змагань початку ХХ ст. обраховуються понад мільйоном осіб. Б. Кравченко пише про півтора мільйони українців, які загинули протягом Першої світової та громадянської воєн [7, с. 70]. Після воєн та революцій з’явилася статевая диспропорція. Протягом 1920 р. чисельність населення України коливалася в межах 25,5 млн. осіб.

У 1920 р. найчисельнішою віковою групою населення в Україні була група 16–49 років. Збільшення в складі населення вікової групи 16–49 років могло призвести до радикалізації настроїв, спрямованих на перерозподіл або захоплення земель, адже більшість молодих людей власного господарства не мали. Проте не варто надто переоцінювати цей чинник, бо якщо подрібнити цю вікову групу, то відповідно до переписів 1897 р. та 1920 р. доля осіб у віці 15–24 р. у дорослому населенні зменшилася серед сільських мешканців.

Протягом 1909–1913 рр. загальний коефіцієнт народжуваності (відношення кількості народжених до загальної чисельності населення) в Україні становив 42,8‰ [15, с. LIV]. Для України 1898–1913 рр. був характерним помірний спад коефіцієнту народжуваності (середній річний спад на 1000 осіб) в Україні (відповідно до розрахунків радянських демографів) становив – 0,354 [15, с. XX].

Коливання народжуваності на початку XX ст. були зворотним боком політичних, соціальних, ментальних та інших змін. Варто відзначити, що загальний коефіцієнт народжуваності різнився у міській та сільській місцевості, нижчим коефіцієнт народжуваності був у містах. У порівнянні з іншими країнами Європи Україна напередодні Першої світової війни мала чи не найбільший загальний коефіцієнт народжуваності (окрім європейської частини Російської імперії, де згаданий коефіцієнт коливався в межах 44).

На зменшення загального коефіцієнту народжуваності у сільській місцевості найчастіше впливали неврожаї, голод, міграції та ін. Неврожаї у Росії повторювалися через кожні 6–7 років, триваючи два роки підряд [8, с. 294]. 1891-й, 1906-й, 1911-й рр. стали роками найбільших втрат від голоду в імперії [2, с. 9]. Таку тенденцію підтверджують і коефіцієнти кореляції між урожаями та коефіцієнтами народжуваності.

У роки Першої світової війни коефіцієнт народжуваності впав до 30,7‰ [15, с. LIV]. Вплив війни на народжуваність вже відчувався у 1915 р. На подальше зниження коефіцієнту народжуваності вплинули революції другого десятиліття XX ст. Так, смертність у м. Києві у 1920 р. демографи порівнювали з смертністю в провінції Пенджаб в Індії внаслідок епідемії чуми у 1907 р. [11, с. 9].

Сумарний коефіцієнт народжуваності в Україні (синтетичний показник, що спирається на знання вікових коефіцієнтів народжуваності) у 1900–1914 рр. роках коливався в межах 6,5–7,5 дитини (середня кількість народжень у однієї жінки за все її життя). Даний показник був серед найбільших в Західній Європі. Наприкінці XIX ст. у Росії заміжня жінка, що перебувала у шлюбі протягом усього репродуктивного періоду, в середньому народжувала 9,4 дитини [1, с. 133] (Прим. авт. Для простого відтворення необхідного мінімуму народжуваність має становити 2,1 дитини при низькій дитячій смертності). Для України кінця XIX – початку XX ст. був характерним високий рівень смертності немовлят.

Природний приріст населення – наступний важливий чинник, що характеризує зростання або зменшення чисельності населення країни. Для більшості європейських країн характерним був високий рівень передвоєнного

природного приросту. Для України його збільшення пояснювалося високою шлюбністю та високою народжуваністю. Україна за двадцять років від 1891 р. до 1910 р. мала одні з найбільших показників природного приросту серед країн Європи [15, с. XXXII].

Перед Першою світовою війною саме малоземелля чи не найбільше вплинуло на зниження показників природного приросту в подальшому, тому що змусило селян переїздити до Сибіру, Середньої Азії, за Урал, за океан. Протягом 1896–1914 рр. із дев'яти українських губерній до Сибіру та Далекого Сходу виїхали 1,6 млн. осіб [4, с. 491], за іншими підрахунками лише до Сибіру було переселено у 1897–1914 рр. 1,3 млн. осіб [15, с. XIII].

За рівнем шлюбності (процес утворення шлюбних (подружніх) пар у населення, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів) Україна посідала 5 місце в Європі, поступившись першим 4 землеробським країнам Південної Європи – Сербії, Румунії, Болгарії, Угорщині [16, с. 140–141]. Шлюбність українців була майже загальною, особливо серед мешканців села. Приблизно до 5% залишалися поза шлюбом до віку 45–49 років (при цьому частка жінок була більшою, ніж чоловіків). Інтенсивність шлюбності залежала від віку людини – чим старшою вона ставала, тим складніше було їй знайти пару (людей старшого віку на селі часто називали “сивими”, або “підтоптаними” [15, с. XVI], автоматично відносячи їх у групу небажаних наречених). Віковий розрив між чоловіком і жінкою переважно був незначним – 3–4 роки. Кількість розлучень серед православного населення була мізерною. За царськими законами, в принципі, розлучитися можна було, але це потребувало коштів, часу, тому розлучалися переважно представники вищих прошарків населення. Серед селян панувала впевненість у тому, що шлюб – це назавжди. Розлучення розглядалося селянами та православною церквою як гріх, і дозволялось у виключних випадках. Громадська думка за будь-яких обставин засуджувала того, хто покидав сім'ю, тому жінка, зазвичай, змушена була миритися з наругою чоловіка [6, с. 160].

Із метою виявлення закономірностей, котрі негативно вплинули на природний процес демографічної еволюції населення в подальшому, проаналізуємо динаміку смертності населення України на початку ХХ ст. Коефіцієнт смертності в Україні поступово знижувався, досягнувши у 1909–1913 рр. показника 24,98 [15, с. XXX]. Смертність населення залежала від багатьох причин, зокрема економічних, соціальних, культурних, соціально-гігієнічних та ін.; екзогенних та ендегенних. Найбільші піки смертності спостерігалися в періоди голоду та пошестей (за неповними даними, у 1911–1913 рр. померло від обкладу й крупу більше 22 тис. осіб, від кору – більше 20 тис. осіб, від тифу незначеної форми – більше 11 тис. осіб, від червеного тифу – більше 6 тис. осіб, від віспи – більше 3 тис. осіб, висипного тифу – більше 2 тис. осіб [15, с. XXX]). Зміни рівня смертності до 1914 р. в Україні були тісно пов'язані з перебігом саме інфекційних захворювань, оскільки смертність від епідемічних захворювань з кінця ХІХ ст. до 1914 р. скоротилася майже вдвічі” [9, с. 307].

У 1901 р. в Україні було зареєстровано 26,12 померлих на 1000 населення, у 1905 р. – 28,01; у 1911 р. – 23,49 (Прим. авт. І.Прибиткова наводить іншу кількість померлих у 1911 р. – 22,7 [14, с. 181]), у 1912 р. – 21,65, у 1913 р. – 23,69, у 1914 р. – 23,07 [15, с. XIV]. Для України кінця XIX – початку XX ст. був характерним високий рівень смертності немовлят (немовлята більше вмирали у містах порівняно із селами), що припадав на другу половину першого року життя, тобто тоді, коли дитину вже починали годувати не материнським молоком. У 1896–1900 рр. з тисячі новонароджених не доживали до року 199 немовлят [14, с. 158]).

Аналізуючи відмінності у смертності відповідно до типу поселення, варто відзначити, що у містах більше помирали чоловіки працездатного віку (в 1,5–2 рази більше, ніж у селах). Міське життя приблизно на два роки вкорочувало працездатне життя чоловіків [15, с. XXX]. Це засвідчувало несприятливі умови життя робітників. Жінки (незважаючи на сприятливі сторони сільського життя) більше помирали через важкий сільський побут, роботу в господарстві, виконання “суто жіночих чинностей без належної медичної допомоги”. Смертність українського жіноцтва була високою і у період дитинства, і у працездатному віці, і у старості. Навіть після 60 років (переживши вік повної робочої сили 20–55 р.) чоловіків лишалося жити більше, ніж жінок. У селах смертність жінок збільшувалася від 10–14 років і до кінця життя переважала чоловічу [15, с. XXV]. Виснажений важкою працею та частими вагітностями жіночий організм швидко вичерпував свої ресурси. Українські жінки жили менше за російських та західних [15, с. XXIX]. О. Кісь систематизувала господарсько-виробничі обов’язки жінки по всій етнічній українській території, їх виявилось досить багато, понад 20 [6, с. 167–168]. Особливо великим було господарське навантаження на жінку у заможних селянських господарствах [6, с. 169].

Показником демографічної статистики, який являє собою узагальнену характеристику смертності, є тривалість життя (інтервал між народженням та смертю, який дорівнює віку смерті). Пересічна тривалість життя на Україні у новонародженого хлопця була на 15 років меншою, ніж в інших західних країнах (Данія, Швеція, Франція, США, Німеччина, Італія та ін.), для дівчат на 17 років [15, с. XXIX]. До повних п’яти років у 1895–1898 рр. доживало менше 2/3 народжених дітей. Половина покоління новонароджених хлопців помирала, не доживши до 32 років, а дівчат до 36 [15, с. XXVIII]. Із 100 15-річних юнаків в Україні до 60-річного віку доживало тоді 57, в Росії – 56, Англії – 58, Швеції – 66 [9, с. 307]. Тенденції зниження смертності в інших вікових групах істотною мірою були диференційовані за статтю. Пересічна тривалість життя збільшувалася для тих, хто пережив найнебезпечнішу пору життя (перший рік життя та дитинства) і становила для хлопців 44,5 роки, для дівчат 43,7 роки. Проте ближче до старості смертність чоловіків майже зрівнювалася із відповідним показником у вищеперахованих країнах (причина вирівнювання показників була у здоровіших умовах життя хліборобів порівняно із промисловими робітниками заходу) [15, с. XXVIII].

До революції і в десятиліття після неї означення “український” було синонімічне з “селянином” [7, с. 40]. Український етнос викристалізувався у власному географічному ареалі, а природне середовище й щедрий ґрунт, відбилися в ментальних рисах [18, с. 218]. Хліборобство для українського народу, нащадка і спадкоємця давніх полян, було вищим від усякого ремесла й промислу, улюбленою справою його життя [10, с. 48]. На українську ментальність, манеру відчувати і думати, сприймати оточуючий світ вплинули як геополітичні чинники, так і цивілізаційні. Е.Ляхович писав, що “вороги українців могли володарювати над ними не через посередництво більш високої цивілізації, а через насилля” [18, арк. 171]. Українців на початку ХХ ст. характеризували як народ із високим почуттям індивідуалізму, але без почуття народної одноцільності [20, с. 135], а українських селян, як політично пасивних, та таких, які не вміли робити калькуляції своєї праці [21, с. 265-266]. “Українець, – писав В.Пачовський, – прийме чужу мову, приноровиться до свого оточення, увійде в чужу організацію – та все заховає свою душу, душу свого народу, яка дуже ядро вибивається серед чужинців, як щось незрозуміле, чуже, неясне для них” [20, с. 134].

Отже, використовуючи матеріали демографічної статистики, ми проаналізували динаміку відтворення населення України з 1897 р. й до 1920 р. До 1914 р. населення в Україні традиційно збільшилося за рахунок його приросту в сільській місцевості, а досить високі рівні народжуваності та смертності приводили до швидкої зміни поколінь. Помітним соціально-економічним явищем були великі міграційні потоки, котрі знижували приріст населення. Після завершення війн та революцій станом на 1920 р. сільське населення у порівнянні з 1915 р. зменшилося на 16,2%. Коефіцієнт народжуваності у 1924 р. в УСРР становив – 41,8‰ за десять років він не досяг довоєнного – 42,8‰.

Історико-демографічний аналіз народжуваності, смертності, природного приросту населення дозволив побачити латентні складові суспільної напруги в українському соціумі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема пов’язані з надсмертністю жінок, великою смертністю немовлят. Смертність українських жінок була високою і в період дитинства, і в працездатному віці, і в старості. Можна припустити, що господарювання та побут в індивідуальних селянських господарствах вимагав більших фізичних затрат, ніж інститут колективної власності на землю (община).

Список використаних джерел та літератури:

1. Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР / Сб. статей. под. ред. А.Г. Вишневого. – М.: Статистика, 1977. – 247 с.
2. Голодомор / Сост. Д. Ванюков. – М.: Книжный клуб Книголек, 2011. – 416 с.
3. Держархів СБ України, ф. 68, спр. 228, арк. 171.
4. Демографический энциклопедический словарь / Редкол. Валентей Д.И. (гл. ред.) и др. – М.: Советская энциклопедия. – 608 с.
5. Демографічний збірник за ред. академіка М.В. Птухи. – Т. 7. – К.: Друкарня ВУАН, 1930. – 326 с.

6. Кісь, О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / Оксана Кісь; НАН України, Інститут народознавства. – 2-ге вид. – Львів, 2012. – 287 с.

7. Кравченко, Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Кравченко, Богдан; пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

8. Кузнецов, В. Влияние голодомора на численность населения России / В. Кузнецов // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наук. конф. Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – С. 292-305.

9. Левчук, Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років / Н. Левчук // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – С. 306-324.

10. Максимович, М. Дні та місяці українського селянина / Максимович Михайло; пер. з рос. – К.: Обереги, 2002. – 189 с.

11. Матеріали щодо смертності на Україні. Померлі в місті Києві за причинами смерті, статтю та віком 1918–1927 рр. Праці демографічного інституту / За ред. академіка М. Птухи. – Т. 8. – К., 1930. – 122 с.

12. Морозова, О. С. Мовна проблема в освітній сфері Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. / О. С. Морозова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / Ред. кол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2008. – Вип. 6. – С. 232-239.

13. Попович, М. В. Нарис історії культури України. – 2-е вид., випр. / Попович М. В. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.

14. Прибиткова, І. М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів / І. М. Прибиткова. – К.: АртЕк, 1995. – 256 с. – (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).

15. Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною // Статистика України. – Вип. 3. – Харків, 1927. – LXXIII+33 с.

16. Пустоход, П. Шлюбність на Україні / Пустоход П., Трацевський М. // Праці Демографічного інституту. – Київ, 1930. – Т.7. – 320 с.

17. Романцов, В. О. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст.: Спецкурс для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2010. – 160 с.

18. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К.: Книга, 2008. – 368 с.

19. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В.Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

20. Українська державницька ідея: Антол. політ. традиціоналізму / Уклад. й передм.: О. Шокала, Я. Орос; Біогр. довідки: О. Шокало. – К.: МАУП, 2007. – 520 с.

21. Шаповал, М. Загальна соціологія / Шаповал Микита. – К.: Укр. Центр духов. культури, 1996. – 368 с.

22. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрона. Дополнительный том II. – С. Петербург: Типография Акц. Общ. Брокгауза-Ефрона, 1907. – С. I-II.

Summary

This article attempts to explore the socio-demographic structure of the population subordinates Russian Empire Ukraine (late XIX - early XX century.) Based on the synthesis of historical, demographic and sociological knowledge of the population, to identify major changes in the reproduction of the population in the process of demographic transition that were subsequently prolonged consequences for the Ukrainian society, to analyze marital status according to Ukrainian customs and law.

Key words: birth rate, death rate, life expectancy, shlyubnist, marriage status.
Одержано 14 квітня 2013 р.

УДК 94(477.43).084“1923/1924”

М.П.Олійник

Прояви чудес та оновлення ікон на Поділлі в 1923 році та боротьба влади з цими явищами

В статті розглядаються прояви чудес та оновлення ікон на Поділлі в 1923 році, сприйняття їх населенням і дії влади з дискредитації таких проявів.

Ключові слова: чудо, оновлення, ікона, влада, комісія.

В 2013 р. виповнюється 90 років з часу виникнення відомих на пострадянському просторі Калинівського чуда, феномену Йосафатової (Йосафатової, Сафатової) долини та багатьох менш відомих чудес і оновлення образів. Метою даної статті є висвітлення обставин з'яви чудес та оновлення ікон в 1923 році на Поділлі, ставлення населення та влади до цього. Окремі аспекти даної проблеми досліджували В. Демченко¹, О. Драган², І. Мельничук³, І. Ніколіна⁴, Л. Місінкевич⁵ Н. Кузьмінець і О. Зінченко⁶.

1923 рік на Поділлі був надзвичайно складним, що зумовлювалося переплетінням низки факторів. Зокрема, поглиблювалася післявоєнна економічна криза, доповнена непосильним податковим пресом і “ножицями т. Троцького”⁷ (тут і талі збережено особливості правопису та орфографії документів – авт.), тобто низькими цінами на продукцію сільського господарства та високими – на промислові вироби. Така ситуація особливо обурювала подолян, які мали змогу порівнювати її зі становищем українців, що жили “під Польшею”. Там “ціни на худобу і хліб вдвоє і троє дорожчі, ціни ж на фабрикати значно дешевші”⁸. Негативно на настрої віруючих, тобто більшості мешканців